

Milli Azərbaycan Tarihi Müzesi'nin Arkeolojik Materyallerine Göre Azərbaycan'da Selçuklu Dönemi

Aida İsmayılova*

Giriş

Tarihin araştırılmasında yazılı kaynaklarla birlikte arkeolojik malzemelerin de önemi büyüktür. Azərbaycan tarihinin önemli bir aşamasını teşkil eden Selçuklular döneminin incelenmesinde dönemin yazılı kaynaklarında bulunan bilgilerle birlikte nesnel, arkeolojik kaynaklar da önemlidir. Milli Azərbaycan Tarihi Müzesi (MATM) Arkeoloji fonunda korunan ve sergilenen Selçuklular dönemi maddi kültür örnekleri de bu kabildendir. MATM'de korunan Selçuklular dönemi malzemelerini aşağıdaki gibi sınıflandırmak mümkündür: 1) Metal mamulü; 2) Seramik mamulü; 3) İnşaat malzemeleri; 4) Cam mamulü; 5) Süs eşyaları. Arkeoloji malzemelerin çokluğunu dikkate alarak biz raporda metal, seramik ve inşaat malzemeleri ile ilgili bazı konulara değineceğiz. Bu arkeolojik materyaller Orta Çağ Beylegan, Gence, Şemkir, Gebele, Bendovan kent bölgelerinden bulunmuştur.

Selçukluların Kafkasya'da olması ve buradaki politikaları hakkında Ziya Bünyadov,¹ Rauf Hüseynzade,² Ekber Necel³ ve diğer yazarlar kendi eserlerinde bilgi vermişlerdir. Fakat bahsedilen yazarların çalışmaları daha çok Selçukluların siyasi tarihinden bahsederken, arkeolojik materyaller bazında değil, yazılı kaynaklar temelinde yazılmıştır. Bizim esas amacımız ise Azərbaycan'ın o döneminin tarihinin yazılmasında MATM'de korunan arkeolojik malzemelerin önemini göstermektir.

MATM'de korunan Selçuklular dönemi metal mamulü esasen maden oymacılığı örneklerinden oluşmaktadır. MATM'de korunan Selçuklular dönemine ait maden

* Uzman Araştırmacı, Azərbaycan Milli İlimler Akademisi, Milli Azərbaycan Tarihi Müzesi Arkeoloji Fonu Şubesi, Bakü/AZERBAJYCAN, aidaismailova4@gmail.com

1 Ziya Bünyadov, *Azərbaycan Atabeyler Dövləti*, Şerq-Qərb, Bakı 2007, s. 312.

2 P.A. Гусейн-Заде. Кавказ и сельджуки. Баку, Кавказ 2010, с. 272.

3 N. Necel Ekber, *Selcuqlu Dövlətləri və Atabeylər Tarixi: Oğuzların Ortaya Çıxmasından XIV Esrə Qəder*, Qanun, Bakı 2010, s. 756.

oymacılığı örnekleri dört adet tunç kazan, bir havan ve tokmak, bir adet kilit, iki adet kazan kulpu ve bir adet bakır kap fragmanı, lamba ve şamdanlardan ibarettir.

Adı geçen maddi kültür örnekleri içerisinde tunç kazanlar ilgi çekiyor. Şirvan bölgesine ait edilen tunç kazandan birinin gövdesi yarım balon biçiminde olup, üç ayaklı ve iki kulplu, yüksekliği 18 cm, ağzının çapı 42 cm'dir. Kazanın ağzı yana katlanmış, dört yere bölünmüş ve bölünen bölümler üzerinde geometrik, nebati çizimler ve epigrafik yazı var. Karşı karşıya durmuş dilimlerin ikisinin üzerinde yaprak biçimli *Buta* (gonca, bademe benzer nakış türü) işareti tarif edilmiştir. *Buta* süsü Azerbaycan'da uygulamalı sanatın birçok sektöründe yaygın olarak kullanılan bir süstür. Kazanın yarım oval şeklinde olan kulplarının baş kısımları boynuz şeklinde düzeltilerek ve üzerlerinde geometrik ve nebati motifler vurularak tencereye sabitlenmiş. Bu kulplar kazanı asmak ve almak için tasarlanmıştır. Kazanın sağ ve sol taraflarında bulunan iki yatay çıkıntısı üzerinde uçları kıvrılan koç boynuzu şeklinde olan birbirine paralel iki madalyon içerisinde "+" (haç) işareti vardır. Madalyonların arasında ise uçları kıvrılarak nebati süs şekilli "S" işareti yer alır (Şekil 1). Kaydedelim ki, madalyon içerisinde haç işaretine Azerbaycan'da ister Gemikaya, Gobustan kaya üstü tasvirlerinde, gerekse o dönemin seramik örnekleri üzerinde rastlanmıştır.⁴ Bu simgelerde Ülker yıldızı keçi betimleri ile birlikte yer alır.⁵ Benzer tarif örneği Kırgızistan'ın *Saymalı Taş* arazisinde kaya simgelerinde de var. Görünür, daire içerisinde haç işareti eski dönemden insanların düşüncelerinde kendine yer etmiş ve bu güneşin simgesidir. "S" biçimli figür ejderha karakterine uygun gelir. Selçuklular döneminde Orta Asya, Anadolu ve Kafkasya'da yaygın olarak kullanılmıştır. Ejderha karakteri ikili karakter taşımıştır. Öyle ki, bir yandan ejderha başarının simgesi, suyun koruyucusudur, diğer taraftan şer güçlerle ilgilidir. Ayrıca Merkür gezegeninin sembolüdür.⁶ Jean-Paul Roux, Türklerin ejderha biçimli tasvirleri Çinlilerden aldığını kaydeder, bunu ejderha eski adının "luu" olması ile bağlıyor. Yazar ayrıca Selçuklular dönemine ait simgelerde ve seramik örnekleri üzerinde kıvrılan, yılanı benzer ejderha resmini kullanıldığını vurguluyor.⁷ Kıvrılmış koç boynuzunu andıran tasvir de Azerbaycan'ın uygulamalı güzel sanatlarında yaygın olarak kullanılan motiftir. Öyle ki, koç halk arasında

4 N. E. Müseyibli, "Qobustan ve Gemiqaya Petroqliflerinde İşare ve Damğalar", *Azerbaycan Arxeologiyası ve Etnografiyası Jurnali*, C I (2003), s. 30-31.

5 Yengi R. Tunçay B., *Kür-Araz Medeniyeti ve Türk Damğaları: Damğadan Yazıya Keçid*, Bakı 2013. s. 37.

6 *Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XV веков Т. III. Топефика*, Самарканд-Ташкент 2012, с. 274.

7 Roux P., *Eski Türk Mitolojisi*, çev. Musa Yaşar Sağlam, Ankara 2012. s. 67-68.

zafer ve bolluk sembolü olarak kabul olunmuştur. Koç boynuzu biçimli resimlerin tarihsel gelişim yolu araştırılırsa, onun en eski örneklerine Altay'da ve Orta Asya'da çeşitli dönemlerde yaratılmış sanat eserlerinde rastlıyoruz.⁸ Kazanın diğer bir diliminin üzerinde nebatî süsleri Arap dilinde kufî hat ile "Amel el-Ahmed b. Muhammed" sözleriyle ustanın adı belirtilmiştir.⁹

MATM'de sergilenen Selçuklular dönemine ait diğer ilginç eşya havan ve tokmaktır. Havan ve tokmağın ağzının çapı 17,5 cm, yüksekliği 16 cm, koltuk çapı 16 cm'dir. Nahçıvan'da hazırlanan bu maddî kültür örneğinin koltuğu yüzük kaşı, gövdesi silindirik biçimli olup, ağzı kenara katlanmış. Havan ve tokmağın üzerinde ilginç süsler vardır. Kabın yüzeyi kazınmış ve perküsyon yöntemiyle süslenmiştir. Altlığında ve gövdeye geçen bölümünde ensiz nebatî ve geometrik unsurlardan oluşan deseni vardır. Kabın üzerinde kazılmış "Selçuklu zinciri" özel vurgulanmıştır (resim 2). Havan ve tokmağın gövdesini kuşak kapsar, orada yazılar ve içerisinde kuş tasviri olan madalyon verilmiştir. Kuş profilden, nebatî biçimde tasvir edilmiştir. Tasvire dikkatle bakınca onun güvercin olduğu görünüyor. İslam aleminde ve Bizans'ın uygulamalı güzel sanatlarında güvercinin tasvir edilmesi çok geniş yayılmıştı. Öyle ki, güvercin eski dinlerle ilgilidir, ama İslam dininde o ölümsüzlüğün sembolü olup, "cennet kuşu" olarak benimsendi.¹⁰ Tesadüfî değil ki, güvercin tasvirlerine uygulamalı güzel sanatların tüm alanlarında- seramik, dokuma mamulleri üzerinde, minyatürlerde vb. rastlanır. Genelde, dikkat edersek, Selçuklular dönemine ait seramik örnekleri üzerinde de kuş tasvirlerine çok rastlanır. Havan ve tokmağın üzerinde kufî hat ile dinî içerikli yazı yazılmıştır. Yazının anlamı aşağıdaki gibidir:

1. Allah herkesi koruyucudur.
2. Allah çok kuvvetlidir.
3. Babam hakkıdır.
4. Veli (görevlisi, şah) altındır.

8 Efendi R., *Azərbaycan El Sənəti (Parça, Tikmə, Xalça)*, Bakı 1971, s. 70. Эфенди. Р., "Эмблематика и символика в декоративно-прикладном искусстве Азербайджана", *Известия Академии Наук Азербайджанской ССР: Серия литературы, языка и искусства*, Т 2. (1967), s. 89-90.

9 Eliyeva H., "Selçuklular Dönemine Ait Metal İşleme Sanatı", *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu Kayseri* (2010) s. 48-49; Eliyeva H., "Müzeye Yeni Alınan Metal Eşyalar Üzerinde Arap ve Fars Dillili Kitabeler", *Azərbaycan MEA Xəbərləri: Tarix, Hüquq, Fəlsəfə Seriyası*, C 8 (2007), s. 17-18.

10 Достиев. Т. М., "Поливная керамика средневекового города Шабрана (XI-XIII вв.)", *Советская археология*, Т. 3 (1989), с. 202.

5. Binlerce övgü olsun¹¹ (Benzer biçimli havan ve tokmak Türkmenistan topraklarında da bulunmuştur ve kronolojik açıdan ise XI-XII. yüzyıla ait olduğu vurgulanmıştır.¹² Kaydedelim ki, havan ve tokmakların süsleri farklıdır.

Selçuklular dönemine ait emayesiz seramik mamulleri içerisinde üzeri desenli boyalı küp parçaları dikkat çekiyor. Bu küplerin üzerinde çeşitli çizimler yer alır. Öyle ki, Beylegan küplerinin üzerinde "hayat ağacı", keçi, kuş, tazi, balık, domuz vb. tasvirlerle rastlanır (Şekil 3,4,5). İnsan tasviri iki mührün üzerinde verilmiştir. Onlardan birinde iki tavus kuşunun arasında insanın yüzü gösterilmiştir. Diğerinde ise insan elini yukarı kaldırarak hayvanları kovalıyor. Ayrıca küplerden birinin üzerinde iki ağaçlı haç resmi de vardır. Haç resmi Beylegan ve Gence kent bölgelerinden bulunmuş küpler üzerinde rastlanmıştır. Beylegan küplerinin üzerindeki tasvirleri Q. Ehmedov yorumlayarak, büyük olasılıkla, hayvan, balık, yılan ve kuş imgelerinin insanı mutsuz olaylardan, tabakları ise kötü gözden muhafaza eden, koruyucu bir güç olması hakkındaki eski inançların o devirde henüz devam etmesiyle izah etmiştir.¹³ Aynı zamanda bu tasvirlerin dönemin sanatsal özelliklerini de yansıttığını bildirmiştir. "Hayat ağacı" tasvirinin ise önceki anlamından çıkarak dönemin sembolik tasviri olduğunu vurgulamaktadır. Böyle düşünüyoruz ki, Hayat ağacının söz konusu dönemde küplerin üzerinde verilmesi tek sembolik karakter taşımamıştır. Muhtemelen, bu hayat ağacının tam olmasa da belli anlamda kendi sembolik anlamını da ifade ettiğini düşünebiliriz. Öyle ki, hayat ağacı genellikle iki hayvanın ortasında verilir. "Hayat ağacı" sembolünün izleri Eski Mezopotamya'ya kadar uzanmaktadır.¹⁴ Ayrıca bu karakter çok halkların mitolojisinde mevcuttur, ayrıca Türk halklarının mitolojisinde de bunu görebiliriz. Ağaç Türk halklarının mitolojisinde hem hayat, hem de ölüm simgesini sembolize etmiştir. Dede Korkut destanında da böyle bir fikir vardır: "Başın ala bakar olsam, başsız ağaç! Dibin ala bakar olsam, dipsiz ağaç!"¹⁵

Döneme ait ilginç emayeli kap fragmanı Bendovan kent bölgesinden bulunmuş ve bilinen nebati motivi ile süslenmiş, üzerinde geyik tasviri olan eşyadır. Maalesef

11 Eliyeva H., "Müzece Yeni Alınan Metal Eşyalar Üzerinde Arap ve Fars Dillli Kitabeler", *Azərbaycan MEA Xeberleri: Tarix, Hüquq, Felsefə Seriyası*, C 8 (2007), s. 17-18.

12 *Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XV веков. Т. III. Торевтика*, Самарканд-Ташкент 2012. s. 141.

13 Ehmedov Q., *Azərbaycanın Şirsiz Saxsı Memulatu*, Azerb.SSR Elmler Akademiyası Neşri, Bakı 1959, s. 78-80.

14 Комороци Г.К., *К символике дерева в искусстве древнего Дзуречья, Древний Восток и мировая культура*, Издательство Наука, Москва 1981. с. 47-52.

15 Bahaeddin Ögel, *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014, s. 612.

tasvirde geyiğin baş bölümü görünmüyor, buna rağmen dulusçu hayvanın genel biçimini verebilmiştir (şekil 8). Bendovan kent bölgesinden bulunmuş camlı kabın damgası üzerinde de geyik tasvirine rastlanmıştır.¹⁶ Geyik Azerbaycan folklorunda kadınla ilgilidir. Kızlara *Meral* (Azerbaycan Türkçesinde geyik) adı verilir ki, bu da şık, güzel anlamını ifade eder. Geyik tasvirinin kökü eski Sümer kültürüne dayanmaktadır.

Geyik, Güney Sibirya'nın avcı halkları tarafından yaklaşık 12-14 bin yıl önce uysallaştırılıp. O dönemden Sibirya ve Orta Asya halklarının efsanevi tasavvurunun bir parçası haline gelen geyik, İslam'dan önce Türk inanç sisteminde kutsal hayvan olarak görülüyordu.¹⁷ Azerbaycan Türkçesi dışında bütün Türk lehçelerinde geyiğe "geyik" denir. Eski Türkler tüm yaban hayvanları "geyik" adlandırmışlar. Azerbaycan Türkçesinde kullanılan meral sözü ise Moğolcadan gelir ve Moğolcada dişi geyik anlamındadır. Bu söz dilimize İlhanlılar döneminde (1258-1359) geçmiştir.¹⁸ Ayrıca Türkçe konuşan halklarda geyik dayanıklılık işareti olarak tarif edilmiştir; Altay halklarının inancına göre ise ölümsüzlük sembolü olarak kabul edilmiştir.¹⁹

Emayeli seramik mamulleri içerisinde antropomorfik görüntülü olanlar ilgi doğurur. Bunlardan Ortaçağ Beylegan ve Bendovan kent bölgelerinde bulunan üzerinde siren tasviri olan emayeli tabak parçaları dikkat çekicidir (Şekil 6,7). 1963 yılında Beylegan kent bölgesinde bulunmuştur. Emayeli kap parçasının seramiği açık turuncu olup, sabit sıcaklık modunda pişirilmiş. İç yüzeyi cilalanmış ve beyaz fon üzerine çizme yöntemi ile kuş ve nebati çizimler oyma olunarak emayla kaplanmıştır. Görüntü kontur hatları açık kahverengidir. Kuşun tasviri tam değil. Kuşun sağ taraftan profili verilmiştir. Onun başı eksik olup, çevrelerinde ilgi çeken koyu kahverengi renkle saçları verilmiştir. Çok muhtemeldir ki, kuşun başı insan başı olmuştur. Boğazında şeridi var. Gövdesi koyu sarı ve kahverengi boyalarla renklendirilmiş. Kanadı ise leçek şekilli olup, açık yeşil ve kahverengi boyalarla renklendirilmiş. Onun ayaklarının uyluk parçası yeşil, bacakları ise kahverengi renkle verilmiştir. Dış belirtilerine göre kuş sireni hatırlatır. Sirenin önünde yeşil nebati resim kalıntıları var. Kap parçasının koltuğu topuklu, tam değildir (Şekil 6).

16 С. Б. Гусейнова, В. А. Квачидзе, “К семантике гончарных клейм из Бяндована”, *Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР*, Т 4 (1979) с. 95-100.

17 Necef Ekber, *İnanc Yaddaşı*, izmedia, Bakı 2014. s. 210; Соколова З.П., *Культ животных в религиях*, издательство Наука, Москва 1972. с. 6.

18 Necef Ekber, *İnanc Yaddaşı*, İzmedia, Bakı 2014, s. 210.

19 F. Abbasova, *Azerbaycanın Orta Esr Zoomorf Eşyaları*, Elm, Bakı 2004, s. 138.

Çeşitli isimlerle- simurg, harpi, siren adlandırılan insan başlı, kuş vücutlu efsanevi varlığın tasvirini sadece porselenlerde yok ayrıca Çin'de, Tabgaç, Budist, Uygur ve Karahanlılar'da İslam sanatının minyatürleri arasında da görebiliyoruz. Arap yazarı Hariri tarafından yazılan "*Makâmât-ı Harîrî*" adıyla bilinen bir eserin minyatürleri arasında bu tasvir de mevcuttur.²⁰ "Siren" kelimesinin Farsça otuz renk anlamı veren "sireng" kelimesinden geldiği tahmin ediliyor.²¹

Not edelim ki, söz konusu döneme ait üzerinde siren olan tasvirler Azerbaycan'dan başka Orta Asya,²² İran,²³ Türkiye,²⁴ Güney Kafkasya²⁵ topraklarında da ister seramik, gerekse metal eşyalar üzerinde rastlanmıştır.

Ayrıca sözlü halk edebiyatı numunesi olan "*Kitâb-ı Dede Korkut*" destanında biz kadın başlı, kuş vücutlu varlığın "peri" adlandırıldığını görüyoruz ve o destanda Tepegöz'ün annesi gibi verilir. Destanda o bölüm şöyle verilmiştir: "Uzun pınar denmekle meşhur bir pınar vardı. O pınara periler konmuştu. Ansızın koyun ürktü. Çoban erkece (erkek keçiye) kızdı, ileri vardı. Gördi kim, peri kızları kanat kanada bağlanmışlar, uçuyorlar."²⁶

Milli Azerbaycan Tarihi Müzesi Arkeoloji Fonu'nda korunan Selçuklular dönemine ait inşaat malzemeleri içerisinde çiniler özel bir yere sahiptir. Çini (Azerbaycan Türkçesinde "Kaşı") sözünün ortaçağ dönemi İran'ın zarif seramik örneklerinin hazırlandığı Kaşan şehrinin adı ile bağlı olduğu düşünülmektedir. Kaşan kentinin gelişme dönemi ise Büyük Selçuklu Devletinin sınırları içinde olduğu döneme aittir. C. Qiyasi yazıyor ki, gök renkli emayeli tuğlalar Büyük Selçuklu Devleti'nin başlıca mimarlık merkezlerinde eş zamanlı olarak- XII. yüzyılın ilk yarısında meydana gelmiştir.²⁷ İşte Azerbaycan şehirlerinin IX. yüzyılın ikinci yarısından başlayan sosyo-ekonomik, kültürel gelişiminin en yoğun çağı da Selçuklular

20 Eva Baer, "Sphinxes and Harpies in Medieval İslamic Art", *The Oriental Society*, C. 9. Jerusalem 1965, Plate XIX.

21 Mehmet Önder, "Kubad-Abad Harpi ve Simurglar", *Türk Etnografya Dergisi*, S. X (1967), s. 7.

22 *Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XV веков. Т. III. Топевтика*, Самарканд-Ташкент 2012. с. 129.

23 Lane Arthur, *Early İslamic Pottery*, Faber and faber, London 1947. Plt. 85 B.

24 Lale Avşar, "Kubadabad Çinilerindeki Harpi-Siren Fiğürünün İzini Süzerken", *Akademik Bakış Dergisi*, S. 31 (2012), s. 1-21.

25 Шелковников Б., "Поливная керамика из раскопок города Ани", *Ереван. АН Армянской ССР*. 1957. с. 32, табл.чаша № 776.

26 *Kitâb-ı Dede Qorqud Ensiklopediyası*, Yeni Neşrler Evi, Bakı 2000, s. 90.

27 Qiyasi C., *Nizami Dövrü Memarlıq Abideleri*, Bakı 1991. s. 188.

dönemine rastlar. Bu anlamda biz Azərbaycan'ın ortaçağ bölgelerinde bulunmuş çini örneklerinin XII.-XIII. yüzyılın başlarına ait olduğunu söyleyebiliriz.

Çinilerin genelde turkuaz renkte emayla kaplanması hiç de rastlantı değildir. Şeffaflığı ve dokusuna göre özellikle değerli olan bu emay türü genellikle kobalt oksitten alınır. İşte Azərbaycan'da kobalt cevheri yataklarının büyük miktarda olması üzeri turkuaz renkte emayla kaplanmış çinilerin yaygın olarak üretimine olanak veriyordu.²⁸

Çiniler içerisinde sekiz köşeli yıldız biçimli olanlar da var (resim 9). İslam'da ise sekiz köşeli yıldızın dört tarafı hava, toprak, su, ateş, diğer dört tarafı ise evrenin yönlerini bildirir. Ayrıca sekiz köşeli yıldızın maddi dünyadan semavî dünyaya geçişi ifade ettiği de kaydediliyor.²⁹ Bilindiği gibi, birçok geometrik figürlerin tasvirlerine eski döneme ait seramik ve metal mamulleri üzerinde rastlanmıştır. Fakat tarihsel gelişim aşamasında bu çizimler ait olduğu dönemin felsefi bakış açısına uyumuş. Bahsettiğimiz ortaçağ döneminde de mimari Doğu kültürüne uygun şekillenmiştir. Söz konusu dönemde Azərbaycan'da yapılmış çini örneklerine İran ve Orta Asya ülkelerinde de rastlanmıştır.³⁰

Selçuklular dönemi Azərbaycan tarihinin önemli bir aşamasını teşkil etmekle dönemin kültürüne olumlu etkisini de göstermiştir. MATM'de korunan Selçuklular dönemi arkeolojik malzemeleri dönemin sanatı (çömlekçilik, metal işleme), mimarisi ile birlikte insanların, sanatsal estetik bakış açısını, görsel güzel sanatlarını öğrenmek için değerli nesnel kaynaktır.

28 Hebibov X, *Ortaesr Şemkir Şehərinin İnşaat Keramikası, Antik ve Ortaesr Azərbaycan Şəhərləri: Arxeoloji İrsi, Tarixi və Məmarlığı, Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları*, Bakı 2012. s. 323.

29 Стародуб Т.Х. *Исламский мир, Художественная культура VII-XVII веков (Архитектура, изображение, орнамент, каллиграфия)*, Москва 2010, с. 192-194.

30 Достоевский М. *Старина и быт Средней Азии*, Москва 1917, с. 43-44.

Kaynaklar

- Abbasova, F., *Azərbaycanın Ortaəsr Zöomorf Eşyaları*, Elm, Bakı 2004, s. 138.
- Avşar, Lale, “Kubadabad Çinilerindeki Harpi-Siren Fiğürünün İzini Sürerken”, *Akademik Bakış Dergisi*, S. 31 (2012), s. 1-21.
- Arthur, Lane, *Early İslamic Pottery*, Faber and faber, London 1947. Plt. 85 B.
- Eva, Baer, “Sphinxes and Harpies in Medieval İslamic Art”, *The Oriental Society*, N° 9, Jerusalem 1965, Plate XIX.
- Bahaeddin, Ögel, *Türk Mitolojisi*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 2014.
- Bünyadov, Ziya, *Azərbaycan Atabeyler Dövləti, Şərq-Qərb*, Bakı 2007, s. 312.
- Efendi, R., *Azərbaycan El Sənəti (Parça, Tikmə, Xalça)*, Bakı 1971.
- Eliyeva, H., “Selçuklular Dönemine Ait Metal İşleme Sanatı”, *I. Uluslararası Selçuklu Sempozyumu*, Kayseri 2010. s. 48-49.
- Eliyeva, H., “Muzeyə Yeni Alınan Metal Eşyalar Üzerinde Arap və Fars Dilli Kitabələr”, *Azərbaycan MEA Xəbərləri: Tarix, Hüquq, Fəlsəfə Seriyası*, N° 8, 2007. s. 17-18.
- Ehmedov, Q., *Azərbaycanın Şirsiz Saxsı Memulatu*, Azerb. SSR Elmlər Akademiyası Neşri, Bakı 1959.
- Hebibov, X., *Ortaəsr Şemkir Şəhərinin İnşaat Keramikası, “Antik və Ortaəsr Azərbaycan Şəhərləri: Arxeoloji İrsi, Tərxivi və Memarlığı”* Beynəlxalq Elmi Konfransın Materialları, Bakı 2012.
- Kitab-ı Dede Qorqud Ensiklopediyası, Yeni Neşrlər Evi, Bakı 2000. s. 90.
- Önder, Mehmet, “Kubad-Abad Harpi və Simurglar”, *Türk Etnoqrafiya Dergisi*, S. X (1967), Ankara 1968. s. 7.
- Müseibli, N. E., “Qobustan və Gəmiqaya Petroqliflərində İşarə və Damğalar”, *Azərbaycan Arxeologiyası və Etnoqrafiyası Jurnalı*, C 1 (2003), s. 30-31.
- Necəf Ekber N., *Selcuqlu Dövlətləri və Atabeylər Tarixi: Oğuzların Ortaya Çıxmasından XIV Esrə Qədər*, Qanun, Bakı 2010, 756 s.
- Qiyasi C., *Nizami Dövrü Memarlıq Abidələri*, Bakı 1991. s. 188.
- Roux P. Eski Türk Mitolojisi, çev. Musa Yaşar Sağlam, Ankara 2012, s. 67-68.

Yengi R., Tuncay B., *Kür-Araz Medeniyeti ve Türk Damğaları: Damğadan Yazıya Keçid*, Bakı 2013. s. 37.

Гусейн-Заде Р.А, *Кавказ и сельджуки*, Кавказ, Баку 2010, с. 272.

Гусейнова С. Б, В. А. Квачидзе, “К семантике гончарных клейм из Бяндована”, *Доклады Академии Наук Азербайджанской ССР*, Т 4 (1979) с. 95-100.

Достиев. Т. М., *Поливная керамика средневекового города Шабрана (XI-XIII вв.)*, Советская археология, 1989, No. 3.

Достевский М., *Старина и быт Средней Азии*, Москва 1917, с. 43-44.

Комороци Г.К. *К символике дерева в искусстве древнего Двуречья, Древний Восток и мировая культура*, Издательство Наука, Москва 1981, с. 47-52.

Соколова З.П., *Культ животных в религиях*. издательство Наука, Москва 1972. Стародуб Т.Х., *Исламский мир. Художественная культура VII-XVII веков. (Архитектура, изображение, орнамент, каллиграфия)*, Москва 2010. *Художественная культура Центральной Азии и Азербайджана IX-XV веков. Т. III. Торевтика*, Самарканд-Ташкент 2012.

Шелковников Б. *Поливная керамика из раскопок города Ани*, АН Армянской ССР, Ереван 1957, с. 32, табл.чаша No. 776.

Эфенди. Р., “Эмблематика и символика в декоративно-прикладном искусстве Азербайджана”, *Известия Академии Наук Азербайджанской ССР*, Серия литературы, языка и искусства 1967, No. 2.

Şekil 1

Şekil 2

Şekil 3

Şekil 4

Şekil 5

Şekil 6

Şekil 7

Şekil 8

Şekil 9

